

PLAŠI SASTOPAMI PĀRVEIDOJUMI BALTU-SLAVU LĪDSKAŅU SISTĒMĀ

Rakstā, kas publicēts pirmajā Baltistica's [1972] pielikumā, es mēģināju izsekot tiem attīstības posmiem, kas varbūt bijuši kopēji baltu un slavu patskaņu sistēmām, pirms tās atdalījās viena no otras. Šinī rakstā, sākot ar postulētu indoeiropiešu pirmvalodas līdzskaņu sistēmu, es izsekošu tām pārmaiņām, kas varbūt bijušas kopējas baltu un slavu valodām.

Indoeiropiešu pirmvalodā es postulēju to līdzskaņu sistēmu, kas redzama zemāk 1. tabulā:

1. tabula

Slēdzeņi:

p	t	ḱ	k	k ^w
ph	th	ḱh	kh	kh ^w
b	d	ǵ	g	g ^w
bh	dh	ǵh	gh	gh ^w

s(s)

r(r̥)

Sonanti:

j(i)	w(u)	l(l)	m(m̥)	n(n̥)
------	------	------	-------	-------

Laringāls:

h

Sonantu patskaņu allofoni, t. i. (*i, u, r, l, m, n*) bija atrodami starp diviem līdzskaņiem. Bez tam sonantiem laikam bija sevišķi allofoniski varianti, ja tie sekoja smagai silbei vai atradās pēc pauzes. Šos variantus veidoja patskaņu allofoni, kam tieši sekoja līdzskaņu allofoni, t. i. (*ij, uw, rr, ll, mm, nn*).

Svelpenim /s/ bez šaubām bija augsts variants, sekojot /ī, ū, r, k/. Šo variantu var rakstīt kā (s), bet tas tapa fonēmisks vēlāk ar atšķirīgu rezultātu baltu un slavu valodās.

Ir vispārīgi pieņemts, ka indoeiropiešu pirmvalodā nebija vairāk par divām vēlāru rindām. Kortlandts [Kortlandt, 1978, 237] norāda, ka tiešās liecības ļauj pieņemt palatovēlāru un labiovēlāru rindu un noraida uzskatu, ka šāda rekonstrukcija ir tipoloģiski neiespējama. Pēc Kortlandta [Kortlandt, 1978, 237], „palatovēlāru un labiovēlāru vienlaicīga pastāvēšana un tīro vēlāru trūkums ir labi apliecināts pasaules valodās, piem. Kaukazā (čerkasu valodā, ubichu valodā) un Kanādas rietumu piekrastē (kvakiutlu valodā, heilcuku valodā). Plašākas zināšanas par mazāk privilēģētām valodām pasargātu indoeiropiešu valodu pētniekus no daudziem nepamatotiem vispārinājumiem“.

Es atstāju pie malas dubletu problēmu, piem. šādos vārdos kā lš. *geltas* ‘dzeltens’, *žēlti* ‘zelt’, slavu **žbltō* (< **gbltō*) ‘dzeltens’, **zolto* ‘zelts’, utt., ko tik prasmiģi apcerējis Čekmanis [Чекман, 1974]. Čekmaņa uzskatu, ka sporadiskie centum refleksi baltu un slavu valodās ir dialektu sajaukuma sekas, apstrīd Kortlandts [Kortlandt, 1978, 237], kas raksta, ka šāds uzskats varētu būt *ultimum refugium*, ko derētu lietot tikai tad, kad citi pētījuma ceļi nedod panākumus.

Zemāk 2. tabulā es sniedzu 1. tabulā atrodamo skaņu divu sakusumu rezultātus. Viens no sakusumiem bija apdvestu līdzskaņu sakusums ar neapdvestiem līdzskaņiem (piem., **bh > *b*, **ph > p*, utt.). Otrs sakusums bija labiovēlāru sakusums ar tīrajiem vēlāriem (piem., **gʷ > *g*, **kʷ > *k*, utt.) kaut gan, kā domā Kortlandts, tīru vēlāru varbūt vispār nekad nav bijis.

2. tabula

Slēdzeņi:

p	t	ķ	k
b	d	ġ	g

s(š)

Sonanti:

j(i)	w(u)	r(ŗ)	l(l)	m(m)	n(n)
------	------	------	------	------	------

Indoeiropiešu **/k̄, ġ/* attīstība par /š, ž/ radīja sekojošu sistēmu:

3. tabula

Slēdzeni:

p	t	š	k
b	d	ž	g
s(š)			

Sonanti:

j(i)	w(u)	r(ŗ)	l(!)	m(m)	n(ŋ)
------	------	------	------	------	------

Sekodams Kurilovičam [Kuryłowicz, 1956, 239], es ierosinu apsvērt iespēju, ka baltu un slavu valodās tika radīti palatalizēti līdzskaņi, *j sakūstot ar iepriekšējo līdzskaņi. Tas rada to līdzskaņu sistēmu, ko redzam zemāk 4. tabulā.

4. tabula

Slēdzeni:

p	p̣ < *pj	t	ṭ < *tj	š	ṣ̌ < *šj	ḳ < *kj	k
							un k iepriekšēja patskaņa priekšā
b	ḅ < *bj	d	ḍ < *dj	ž	ẓ̌ < *žj	g̣ < *gj	g
							un g iepriekšēja patskaņa priekšā
		s	ṣ < *sj				
		(š)	pēc /ī, ū, r, k/				

Sonanti:

v	ṿ < *vj (?)	j	n	ṇ < *nj
m	ṃ < *mj	l	ḷ < *lj	
		r	ṛ < *rj	

Pieņemot 4. tabulā redzamo sistēmu, rodas daži interesanti secinājumi. Viens no tiem ir, ka, raugoties no fonēmu viedokļa, t. s. pirmā slavu valodu palatalizācija neaprobežojas tikai ar slavu valodām. Fonēmiski 1. palatalizācija ir etimoloģiskās skaņu kopas *kj identifikācija ar *k priekšēja patskaņa priekšā, identifikācija, kas atrodama latviešu, leišu un laikam arī senprūšu valodā. Tā mēs atro-

dam lš. *kēlia* 'ceļ' un latv. *ceļ* (< * *k* priekšēja patskaņa priekšā) un lš. *suñkia* 'filtrē' un latv. *sūc* (< * *kj*).

Slavu valodās **ke* un **kjo* sakūst par *če*, sal., piem., *teč-etb* 'tek' (< **tek-e*) un *plačemb* 'mēs raudam' (* < *plak-j-om-* [sal. grieķu *lý-om-en* 'mes atraisām']).

Tā **k* priekšēja patskaņa priekšā un **kj* sakusuma rezultāts ir lš. *k*, latv. *c* un slavu *č*. Katrā gadījumā fonoloģiskie rezultāti ir dažādi, bet strukturālie rezultāti ir tādi, ka **k* iepriekšēja patskaņa priekšā un **kj* sakusums varētu tikt uzskatīts par kopēju baltu un slavu valodu parādību.

Iespējams, ka par baltu un slavu parādību ir uzskatāms arī tas */*s*/ allofons, kas sekoja **ī*, **ā*, **r*, **k*, t. i. */*š*/ sakusums ar */*š*/ līdzskaņa priekšā. Tas izskaidrotu šādas formas kā lš. *ieškóti* blakus slavu *iskati* 'meklēt' (< **eisk-ā-*) un lš. *diškus* blakus slavu *jasnobjb* 'skaidrs' (< **aisk-*). Sal. arī suffiksu lš. *-iškas*, slavu *-iskb* un ģermāņu *-isks*. Bet **k* sakusums ar */*š*/ varēja notikt tikai priekš līdzskaņi un ne priekš patskaņi, jo slavu valodas, atšķirībā no baltu valodām, rūpīgi atšķir šīs skaņas priekš patskaņi. Salīdzini slavu *vrxb* 'virsoņi' (< **vr̥su*) ar *nes-etb* 'nes' (< **nek-*), kur fonoloģiskais */*š*/ rezultāts ir /*x*/ un fonoloģiskais **k* rezultāts ir /*s*/. Bet leišu valoda tos pilnīgi sakausē, sal. *viršūs* 'augša' (< **vr̥su*) un *něš-α* 'nes' (< **nek-*).

Redzam arī, ka */*š*/ neieviesās leišu valodā tik konsekventi kā slavu valodās. Piemēram, mēs redzam lš. *saūsas* 'sauss' (gaidāmā **saūšas* vietā) blakus slavu *suxb* (< **sauš-*). Pēc Karaļūna [Kаралюнас, 1966], šādas leišu formas rodas, gaidāmo **š* aizstājot analogiski ar *s*. Tas, protams, ir iespējams, bet mūsu dienās lingvisti sāk apšaubīt Brugmaņa skaņu likumu vispārīgumu. Varbūt var pieņemt, ka */*š*/ pārveidojums par *š* vienkārši nenotika ar visām morfēmām ar */*š*/ attiecīgajos apstākļos.

Atgriežoties atkal pie 4. tabulas, var varbūt pieņemt iespējamību, ka -*š-* tādā slavu formā kā *piš-etb* 'raksta' radies tieši no **š* (< **šj*) un ka šai formai nekad nav bijusi starpforma **sj* (kā varētu spriest pēc infinitīva formas *pbs-ati*). Tā -*š-* formā *piš-etb* var tikt salīdzināts ar -*š-* lš. vārdā *piěš-ia* 'zīmē'. Līdzīgi -*ž-* slavu formā *liž-etb* 'laiza' varbūt radies tieši no *ž* (< **žj*) bez starpformas **zj* (kā varētu spriest pēc infinitīva formas *liz-ati*). Tā -*ž-* formā *liž-etb* var tikt salīdzināts tieši ar -*ž-* lš. formā *liěž-ia* 'laiza'.

Mēs varam šē norādīt, ka sistēma, kas redzama 4. tabulā, ir ļoti līdzīga leišu mūsdienu literārās valodas sistēmai. Galvenās atšķirības ir, ka mēs vēl vienmēr atrodam *pj* un *bj* šādos vārdos kā *pjauti* 'pļaut' un *bjaurūs* 'riebīgs' un **t* un **d* modernajā literārajā valodā parādās kā *č* un *dž*.

No otras puses, tālākās maiņas, kas izveidoja slavu kopējo līdzskaņu sistēmu, ir visai sarežģītas un nav viegli sumējamas. 4. tabula sniedz to beidzamo stāvokli, kas varētu būt bijis kopējs baltu un slavu valodām. Iespējams, ka šī sistēmā līdz-

skani priekš priekšējiem patskaņiem bija pakļauti asimilātīvam mīkstinājumam. Uz to rādītu slavu valodu vairākums ar šādu mīkstinājumu un apstākļi, ka tas ir mūsdienu leišu valodā. Bet slavu valodās šāds mīkstinājums nav atrodams slovēņu vai serbu-kroātu valodā un no baltu valodām to neatrod literārajā latviešu valodā. Šāds mīkstinājums varētu būt vēlāka parādība, jo visumā tas ir vairāk sastopams baltu un slavu valodu apgabalā austrumos. Par leišu valodu sk. Zinkeviču [Zinkevičius, 1966, 157].

Es tagad vēlos atgriezties pie Kortlandta uzskata, ka indoeiropiešu valodu pētnieki neizdarītu tik daudz nepamatotus vispārinājumus, ja viņi vairāk pazītu tās valodas, ko viņš dēvē par „mazāk privilēģētām“ („less privileged languages“). Es bez šaubām pievienojos viņa apgalvojumam, bet gribētu iet vēl tālāk un apšaubīt valodu tipoloģijas vērtību pilnīgi. Ikviens no mums, spriežot par kādu lingvistiskas teorijas jautājumu, paļaujas uz savām paša zināšanām. Un vai kāda teorija mūs pārlicina vai nē, atkarājas no tā, vai tā zināmā veidā atbilst to valodu faktiem, ko mēs pazīstam vislabāk. Mēs zemapziņā izdarām statistisku vērtējumu, pamatojoties uz mūsu zināšanām. Tas acīmredzot ir induktīvo spriedumu daļa. Ir taču pašsaprotams, ka kādas valodas eksistence atkarājas no tās runātājiem. Bet ir visai iespējams, ka lingvistiski fakti ir apliecināti kādā valodā, kuŗas runātāji pazuduši bez pēdām. Mans mīļākais piemērs ir citāts no Komrija, kas raksta, 1978, 393, ka mums piesniedzamais dyirbalu sintakses apraksts „ir radikāli pārveidojis mūsu spriedumu par ergativitāti, jo pirmo reizi ir kļuvis redzams, ka ir kāda valoda ar gandrīz pilnīgi konsekventu sintakses ergativitāti“. Bet ir pilnīgi iespējams, ka dyirbalu valoda, ko runā nedaudzi Austrālijas iedzīvotāji, būtu varējusi pazust un ka tad nebūtu bijuši nekādi fakti, kas var apgāzt kādu agrāku sintakses teoriju. Man šķiet, ka lielā kultūras valodu dažādība Padomju Savienībā un varbūt šādu padomju zinātnieku kā V. V. Ivanova [Иванов] un Toma Gamkrelidzes [Thomas Gamkrelidze] interese par gruzīnu valodu ir paglābušas padomju zinātniekus no dažiem nepamatotiem vispārinājumiem. No otras puses nav pamata domāt, ka pat apliecinātās valodas izsmēļ lingvistiskās iespējamības. Un mēs nevaram arī pieņemt, ka eksistējošo valodu skaits ir svarīgs, lai konstatētu to, kas ir lingvistiski iespējamāks. Vēstures gaitā dažādu valodu runātāji parādās un pazūd. Ja vācu bruņiniekiem būtu bijis vairāk panākumu, tad nebūtu nevienas baltu valodas. Ja kāda tauta zaudē interesi saglabāt savu valodu, tad šī valoda var pazust. Tā var iedomāties kādu dienu nākotnē, kad vienīgi apliecinātās valodas būtu tikai krievu, ķīniešu un angļu. Kāda tad būtu statistikas nozīme valodu tipoloģijā? Nekāda, pēc manām domām. Es domāju, ka valodu tipoloģijas statistika ir bez nozīmes.

Atbalstījis Kortlandta domas par zināšanām „mazāk privilēģēto valodu“ gadījumā, es gribētu apšaubīt viņa piezīmi, ka Čekmaņa iedomātais baltu un slavu

valodu centum dialekts būtu atzīstams tikai tad, ja mēs nevarētu izskaidrot faktus no lingvistiska viedokļa. Vienīgais atbalsts Kortlandta teorijai ir lingvista vēlēšanās, lai lingvistiskām parādībām būtu tikai lingvistisks un ne vēsturisks izskaidrojums. Bet nav neviena zināma iemesla, kāpēc valodas vēstures jāskaidro tikai no valodas attīstības viedokļa. Es gribētu teikt, ka nākotnes lingvistiem būs jāapmierinās ar lielāku nenoteiktības pakāpi nekā to darīja viņu priekšteči. Es neredzu nekā ļauna apstākli, ka Kortlandts uzstāda teoriju, kas atšķiras no Čekmaņa teorijas. Bet es neredzu arī iemeslu, kāpēc Čekmaņa teorija nevarētu būt pareiza. Lingvista vēlēšanās izveidot metodoloģiju tikai palielina risku neņemt vērā kādu neparedzētu iespēju. Zināšanas, kas balstās uz kādu vēlamu metodoloģiju, paliek pamatos tikai vēlējumi. Mūsu rekonstrukcijās un pieņēmumos mums jāapmierinās ar lielu nedrošības pakāpi. Tāpēc, kaut gan es šē esmu sniedzis iespējamu shēmu, kas apraksta līdzskaņu sistēmas pārmaiņas iedomātajās baltu un slavu valoda vienības ietvaros, tā ir tikai viens no scenārijiem un nav nepieciešami pieņemt baltu un slavu valodu vienību. Es palieku, kā līdz šim, neticīgs attiecībā uz baltu un slavu valodu vienību.

NORĀDES

Comrie, 1978 — Comrie B. Ergativity. — In: Syntactic Typology / Ed. by W. P. Lehmann. Austin—London: University of Texas Press, 1978, 329.—394. lpp.

Kortlandt, 1978 — Kortlandt F. I.-E. palatovelars before resonants in Balto-Slavic. — In: Recent Developments in Historical Phonology / Ed. J. Fisiak (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs / Ed. W. Winter). The Hague—Paris—New York: Mouton, 1978, vol. 4, 237.—243. lpp.

Kuryłowicz, 1956 — Kuryłowicz J. L'apophonie en indo-européen. — Wrocław—Kraków: PAN, 1956.

Schmalstieg, 1972 — Schmalstieg W. R. Baltų ir slavų kalbų vokalizmo sistemų raidos chronologija. — Baltistica, 1972, priedas 1, 159.—164. lpp.

Zinkevičius, 1966 — Zinkevičius Z. Lietuvių dialektologija. — V.: Mintis, 1966.

Чекман, 1974 — Чекман В. Н. О рефлексх индоевропейских *k, *g в балто-славянском языковом ареале. — В кн.: Балто-славянские исследования / Под ред. Т. М. Судник. М.: Наука, 1974, с. 116—135.

Каралюнас, 1966 — Каралюнас С. К вопросу об и-е. *s после i, и в литовском языке. — Baltistica, 1966, № 1(2), с. 113—126.